

Mršević (2013), **Transpolne osobe u međunarodnim sportskim takmičenjima**
Transsexual persons in international sport competitions

Strani pravni život, vol 55, 1: 134-150

Institut za uporedno pravo, Beograd

ISSN 0039 21 38

COBISS.SR-ID 86244103

Dr Zorica Mršević

Naučna savetnica, Institut društvenih nauka, Beograd

Vanredna profesorka, Fakultet za evropske pravno političke studije, Novi Sad

Transpolne osobe u međunarodnim sportskim takmičenjima¹

Rezime

Zahtev da sport dosledno bude inkluzivan i nediskriminativan doveo je na početku druge dekade 21. veka do uključivanja transpolnih osoba u sportske aktivnosti, od nivoa koledžskog sporta do olimpijskih igara. Autorka identifikuje tri perioda: prvi na početku modernog olimpijskog pokreta kada su muškarci maskirani u žene i osobe dvomosmislene polne pripadnosti uspevali da se neotkriveni takmiče u ženskoj konkurenciji, osvajaju priznanja i postavljaju rekorde; drugi u kome je obavljana rigorozna kontrola polne pripadnosti žena da bi se eliminisala mogućnost neopravdanih prednosti u ženskoj konkurenciji; i trećeg, počev od Olimpijade u Londonu 2012 od kada je biološkim muškarcima posle promene pola omogućeno da se pod određenim uslovima takmiče u ženskoj konkurenciji. Naime, za Međunarodni olimpijski komitet transžena je žena ako ima vaginu, nema testise, koristi redovnu hormonalnu terapiju i koju su vlasti njene zemlje priznale kao ženu. Autorka izražava zabrinutost u pogledu mogućeg, postepenog potiskivanja bioloških žena iz takmičarskog sporta uopšte. Takođe, atraktivnost sportske slave i prateći finansijski aspekti možda mogu da dovedu i do pojave novih „evnuha dvadeset prvog veka“, gonjenih siromaštvom ili zbog pogrešno shvaćenih državnih „interesa“ za promociju na sportskom planu po svaku cenu.

Ključne reči: Transpolni sportisti, transžene, inkluzivnost i nediskriminativnost sporta, Štokholmski konsenzus, Međunarodni olimpijski komitet, potiskivanje bioloških žena

1. Uvod

Transpolne (ili transseksualne) osobe su one osobe koje se nalaze u bilo kojoj fazi hormonalno operativnog procesa promene (prilagođavanja) pola, bilo da su ga tek započele, bilo da su u toku tog procesa, ili su ga okončale. Iako se pojam transpolne osobe odnosi i na biološke žene koje su hormonalno operativnim putem promenile pol

¹ Ovaj tekst je nastao kao deo projekta na kome je autorka angažovana: Društvene transformacije u procesu evropskih integracija - multidisciplinarni pristup, koji je finansiran od strane Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj u periodu 2011-4.

u muški (tzv. transmuškarci) i biološke muškarce koji su istim putem promenili pol u ženski (tzv. transžene), pošto se u ovom tekstu govori o sportskim takmičenjima, tu će se uglavnom raditi o transženama, dakle drugopomenutoj kategoriji. Relevantnost učešća prve kategorije, dakle bioloških žena u muškim sportskim takmičenjima je u istoriji sporta bila beznačajna usled nepostojanja neopravdanih sportskih prednosti kao uostalom uvek kada i ukoliko bi se žene takmičile sa muškarcima. Moguće neopravdane prednosti međutim mogle bi da se eventualno pojave samo ako bi se ta kategorija, dakle transmuškarci takmičili u kategoriji žena, dakle sa takmičarkama svoga napuštenog, biološkog a ne novostečenog pola. Sve do poslednje Olimpijade u Londonu 2012.g. službena isključenost transžena (kao uostalom i svih osoba dvosmislene polne pripadnosti, hermafrodita, hibrida, osoba sa hromozomskom slikom različitom od XX ženske, hierandroginih žena i sl) iz olimpijskih sportskih takmičenja je zvanično bila potpuna i Međunarodni olimpijski komitet je uložio znatne, višedecenijske napore u pravcu sprečavanja ulaska, kako se tada kratko definisalo, “maskiranih muškaraca“ u žensku konkurenciju.

2. Inkluzivnost i nediskriminativnost sporta

Ljubitelji fudbala znaju dobro ko je Mihael van Praag. On je jedan od dugogodišnjih predsednika amsterdamskog fudbalskog kluba Ajaks, tvorac svetskog uspeha Ajaksa, a sada je već treću godinu predsednik Fudbalskog saveza Holandije (KNVB). Između ostalog, sada se na toj funkciji zalaže za neophodnost da fudbal konačno prestane da bude mesto dozvoljene homofobije i transfobije, da se te pojave moraju ukloniti sa stadiona istim energičnim merama kao i u slučaju rasizma, da fudbaleri moraju da budu zaštićeni od diskriminacije, straha i nasilja zbog svoje seksualne orijentacije i rodnog identiteta i da moraju da imaju jednake šanse bez obzira na ta svoja lična svojstva da se usavršavaju u sportu i takmiče se. Van Praag je jedan od tvoraca i glavni promoter Akcionog plana holandskog Fudbalskog saveza protiv homofobije i transfobije, „Football for everyone“². Glavne poruke tog dokumenta mogu se sažeti u dva osnovna zahteva, da i iz fudbala, poput ostalih sportova, zaista i stvarno eliminiše diskriminacija i da konačno postane inkluzivan.

Suštinu sporta uopšte da se iz njega niko ne isključuje, niko ne diskriminiše, kao i da moraju svi da imaju jednake šanse, niko ne dovodi u pitanje, posebno kada se

² KNVB, Football for everyone. <http://bin617-02.website-voetbal.nl/sites/voetbal.nl/files/Football%20for%20everyone%20action%20plan.pdf>

posmatra sa stanovišta zaštite ljudskih prava³. Ali kada se dođe do nediskriminativnog uključivanja transpolnih osoba (lica koja su hormonalno operativnim putem promenila pol), postoje barijere koje još uvek mogu da izgledaju opravdane. Postoje i pitanja na koja nije lako dati svima prihvatljive odgovore, pogotovo kada su u pitanju tzv. transžene, tj osobe koje su rođene kao biološki muškarci, koje su u kasnijem životu tranzitirale u ženski, novostečeni pol. Lako je teoretski tvrditi da sport mora da bude otvoren za sve pa i transpolne osobe, i da diskriminacija na osnovu rodnog identiteta više nije prihvatljiva u sportu, ali da li su biološke žene ravnopravne u sportskom nadmetanju sa transženama, kao bivšim biološkim muškarcima, odnosno, nije li transpolnost transžena ipak jedna nepravedna sportska prednost? Međunarodni olimpijski komitet je posle vođenja višegodišnjih rasprava, koje su bile manje ili više nepoznate široj sportskoj javnosti, dao odgovor na to pitanje, dozvolivši 2011.g. transpolnim sportistima da se, počevši od Olimpijade u Londonu 2012.g. ravnopravno takmiče⁴.

3. Pogled u istoriju – žene (koje to nisu bile) na olimpijskim takmičenjima

Fizičke razlike između tela prosečnog muškarca i žene učinile su da na početku 20. veka pol sportista bude vizuelno lako prepoznatljiv. Stoga tokom ranih modernih Olimpijskih igara, pitanje da li su takmičari muškarci ili žene nije bilo od velike važnosti pošto je i sama pomisao na to da bi muškarci mogli da pokušaju da se takmiče u ženskom delu igara (i obrnuto), izgledala suludo u to doba. Međutim, sportska javnost i mediji su već u periodu između 1932. godine i uvođenja standardnog ispitivanja pola na Olimpijskim igrama 1966 godine, javno optužili priličan broj sportiskinja koje su se takmičile u ženskoj kategoriji, da su „maskirani muškarci“ koji se izdaju za žene radi postizanja boljih sportskih rezultata⁵. Kako je rastao broj slučajeva vezanih za neizvesnost oko pola određenih takmičara - takmičarki, pogotovo posle slučajeva žena, posebno onih velikih sportskih šampionki

³ W. Gasparini and C. Talleu, *Sport and discrimination in Europe*, Council of Europe Publishing, Strasbourg, 2010, 11-15.

⁴ IOC Press Release April 5, 2011

<http://www.olympic.org/content/press-release/ioc-addresses-eligibility-of-female-athletes-with-hyperandrogenism/>

⁵ S. Teetzel, *Equality, Equity, and Inclusion: Issues in Women and Transgendered Athletes' Participation at the Olympics*.

<http://la84foundation.org/SportsLibrary/ISOR/ISOR2006ae.pdf>

koje su kasnije javno otkriveni(e) kao muškarci ili hermafroditi, porasla je i potreba za jednim nepogrešivim sistemom za proveru pola takmičara/takmičarki⁶ radi efikasne eliminacije mogućih sportskih prevara te vrste.

1. Dora Ratjen. Olimpijada 1936.g. u Berlinu imala je za cilj da Hitler pokaže svetu superiornost arijevske rase. Nemica Dora Ratjen, poznata po svom dubokom glasu i odbijanju da deli kupatilo sa ostalim sportistkinjama, bila je nemačka nada u disciplini ženskog skoka u vis. Zauzela je četvrto mesto a ostalo je zabeležno da je britanska takmičarka, Doroti Tajler, koja je osvojila srebrnu medalju rekla da je sve vreme osećala dok su se takmičile, da je Dora muškarac. Otkriveno je da je Ratjen muškarac kada se vraćala vozom sa Evropskog šampionata na železničkoj stanici u Nemačkoj. Iako je nosila suknju, dve žene su uočile i obelodanile da je ona muškarac i tako je njen pravi pol otkriven slučajno. Od 1938. Ratjenu je bilo zabranjeno da se dalje takmiči.

2. Stella Walsh. U jednom periodu Stela Volš, Amerikanka poljskog porekla, bila je najbrža žena na svetu. Osvojila je zlato 1932.g. na Olimpijadi u Los Andelesu i srebro 1936.g. na 100m na Olimpijadi u Berlinu. Za vreme svoje karijere postavila je više od 100 nacionalnih i svetskih rekorda i bila je uključena u američki Hol slavnih. Provela je ceo svoj život kao žena pa je čak imala i jednu kraću bračnu epizodu sa jednim američkim muškarcem. 1980.g. Volš je stradala za vreme oružane pljačke u tržnom centru u Klivlendu, Ohajo. Posle smrti otkriveno je da imala muške genitalije. Takođe je otkriveno da je imala i muške i ženske hromosome.

3. Sin Kim Dan je oborila ženske svetske rekorde na 400m i 800m 1961/62. Bila je prva žena koja je trčala 400m za manje od 52 sekunde. Sumnje u njen ženski pol počele su da budu i javne, pa su 1963. godine u Moskvi druge trkačice čak odbile da trče sa njom jer im je svima izgledala kao muškarac. Istovremeno jedan južnokorejski muškarac tvrdio je da je ona njegov sin koji je nestao za vreme rata. Posle toga 1966.g. je uvedena obavezna provera pola, a Sin se od tada, iz nikada javno objašnjenih razloga, više nije takmičila/o.

4. Edinanci Silva, brazilska džudiskinja rođen/a je sa muškim i ženskim polnim organima, sredinom devedesetih operativno je promenila pol da bi mogla da živi i takmiči se kao žena. Ta operacija je shodno tadašnjim pravilima MOKa učinila podobnom da se takmiči u ženskoj konkurenciji tako da je nastupala na Olimpijskim igrama u Atlanti 1996, Sidneju 2000. i Atini 2004. Ostalo je zabeleženo u Sidneju kada je pobedila

⁶Olimpijski skandali, žene (koje to nisu bile) na olimpijskim takmičenjima
<http://www.buzzfeed.com/mjs538/the-10-most-shocking-olympic-gender-scandals>

Australijanku Natali Dženkins, da je njena poražena protivnica protestovala zbog dvosmislenosti Silvinog pola i na konferenciji za štampu je konstantno označavala u muškom rodu.

5. Tamara i Irina Press. Sestre Tamara i Irina Pres osvojile su 5 zlatnih olimpijskih medalja za Sovjetski Savez i postavile 26 svetskih rekorda u 1960tim. Njihova karijera je iznenadno prekinuta od momenta kada je MOK uveo proveru pola. Kritičari su to smatrali dokazom da su sestre Pres u stvari bile muškarci ili hermafroditi.

6. Heidi Krieger. Danas se smatra da je najmanje oko 10 hiljada istočnonemačkih sportista bilo obuhvaćeno državnim nastojanjima da se po svaku cenu stvori vrsta komunističkih super ljudi, sportskih heroja koji su intenzivno hranjeni steroidima i drugim medikamentima radi poboljšanja sportskih rezultata. Jedna od njih bila je i Hajdi Kriger, bacačica kugle koju je njen trener, kada je imala 16 godina, stavio na intenzivnu steroidnu terapiju ali u kombinaciji sa kontraceptivnim pilulama, da bi brzo dobila na težini i izgradila mišiće. 1986.g. kada joj je bilo 20 godina, postala je evropska šampionka i osvajačica olimpijske zlatne medalje. Sredinom devedesetih Hajdi Kriger je operativno promenila pol u muški i uzela ime Andreas.

7. Ewa Klobukowska je poljska sprinterka koja je osvojila bronzanu medalju na 100 metara i zlatnu medalju u ženskoj štafeti 4x100 m. na letnjim Olimpijskim igrama u Tokiju 1964. Klobukowska je bila prva olimpijska takmičarka koja je eliminisana jer nije prošla test utvrđivanja ženskog pola. Njoj je pronađen "jedan hromozom viška" u toj ranoj fazi uvedenog hromozomskog testiranja 1967 i posledično tom nalazu, bilo joj je zabranjeno da se takmiči u ženskom profesionalnom sportu.

8. Santhi Soundarajan je srednjeprugašica iz Indije koja je 2006.g. osvojila srebrnu medalju na Azijskim igrama. Oduzeta joj je medalja jer nije prošla test utvrđivanja ženskog pola.

9. Mary Edith Louise Weston iz Velike Britanije bila je najbolja bacačica kugle između 1924 i 1930, i najbolja bacačica koplja 1927. Ona još uvek drži britanski rekord u bacanju kugle. Kada je prestala da se takmiči sredinom tridesetih godina Meri je jednostavno počela da živi kao muškarac po imenu Mark Veston.

10. Iolanda Balaš. Kada je uvedena obavezna provera pola sredinom šezdesetih godina dvadesetog veka, rumunska skakačica u vis Jolanda Balaš je odbila da se takmiči na olimpijskim igrama. Otišla je u Budimpeštu 1966 na Evropski šampionat u atletici kao posmatračica, i viđena je u gledalištu Nep stadiona sa steznikom. Rumunski sportski

zvaničnici su objavili da pati od kalcifikacije tetiva i da zbog toga više neće moći da se takmiči.

11. Jarmila Kratochvílová, čehoslovačka trkačica postavila je svetske rekorde na 400 i 800 metara i osvojila je zlatne medalje na svetskim atletskim šampionatima u obe te discipline. Oborila je svetski rekord na 800 metara 1983.g. sa vremenom 1:53.28. Na Svetskom atletskom šampionatu u Helsinkiju kratko posle toga pobedila je na 800 metara i postavila novi svetski rekord na 400 metara od 47.99 seconds. Njen rekord na 800 metara je još uvek važeći kao najtrajniji rekord u atletici. Zbog svoje veoma maskuline, mišićave pojave Kratochvilova je više puta stavljana pod sumnju da koristi nedozvoljena sredstva ili da nije ženskog pola. Posle 1983. nije učestvovala na olimpijskim igrama, kako neki smatraju, da bi izbegla rigorozne olimpijske provere pola. Tako nikada nije dokazano, ni da nije žena, niti da uzima nedozvoljena sredstva.

Kada je 1966. godine osnovana Medicinska komisija MOK-a, jedan od njenih prvih zadataka je bio da ispituju metode za utvrđivanje toga da li su takmičarke u ženskim događajima zaista žene. Zapravo aktivnosti te MOKove komisije preduzimale su se uglavnom u dve oblasti: kontroli pola žena i kontroli korišćenja opojnih sredstava, i jedno i drugo sa motivom da se spreče sportske prevare, nepoštene, neopravdane takmičarske prednosti stečene nedozvoljenim sredstvima.

Era ispitivanja pola je trajala od 1966. do juna 1999. godine, i tokom ovog 33-godišnjeg perioda takmičarke su morale da dokazuju da imaju ženske genitalne organe ili X hromozome. Zamena prvobitnog vizuelnog ispitivanja genitalija analizom hromozoma je promenila uslove koje je takmičarka morala da zadovolji da bi se takmičila u ženskom delu takmičenja. Više nije bilo dovoljno samo da takmičarka ima ženske genitalne organe da bi dokazala da je žena. U naprednijoj fazi provere pripadnosti ženskom polu, sportistkinji za dokazivanje toga da je žena bio je potreban genetski dokaz koji pokazuje da svaka ćelija u njenom telu sadrži XX hromozome. Smatralo se takmičarke čiji su rezultati ispitivanja pokazivali hromozome koji su se razlikovali od XX hromozoma nisu uspešno prošli ispitivanje i stoga im je bilo zabranjeno da se takmiče kao žene. Po tadašnjem stavu Medicinske komisije MOK-a, žene koje imaju bilo koji oblik Y hromozoma automatski su smatrane "hibridima", a ne ženama. Stoga je neprolaženje na ovom ispitivanju vodilo u uskraćivanju prava toj osobi da se u svetu sporta naziva ženom i samim tim da se takmiči u ženskoj konkurenciji.

4. Prvo međunarodno prihvatanje transpolnih sportista - Međunarodni atletski savez

Kako su se pojavile poboljšane metode identifikacije transpolnih osoba, kao i poboljšane mogućnosti da se koriguju sve urođene polne dvosmislenosti, broj onih koji prilagođavaju (menjaju) pol je počeo da raste. Taj porast je postao posebno uočljiv od kada je u mnogim zemljama počelo usvajanje zakona koji regulišu procese prilagođavanja (promene) pola. Porast slučajeva prilagođavanja (menjanja) pola počelo je sa svoje strane da ima uticaja i na sportske aktivnosti. Iako osobe koje su prošle proces prilagođavanja pola imaju u životu da rešavaju dosta ličnih problema usled čega je malo verovatno da će se mnogi od njih baviti takmičarskim sportom, ipak ima onih kojima je bavljanje sportom važno. Zbog toga se početkom devedesetih godina dvadesetog veka postavilo pitanje da li je potrebno uvesti neka nova pravila za sportska takmičenja u pogledu transpolnih osoba, i ako da, koji zahtevi treba da budu postavljeni.

Međunarodni atletski savez – MAS, (International Association of Athletics Federations - IAAF) je prva međunarodna sportska organizacija koja je još 1990. jednoglasno preporučila da osobe koje su promenile pol pre puberteta treba da budu prihvaćene kao takmičari u konkurenciji svog novostečenog pola.

Osobe koje su promenile pol posle puberteta predstavljale su mnogo kompleksniji problem, jer su za vreme puberteta odrasli i formirali se pod uticajem polnih hormona. Posebno je postavljeno pitanje muškaraca koji su u toku puberteta pod uticajem testosterona stekli takve telesne osobine koje su značajno prisutne celog života bez obzira na kasniju eventualnu promenu pola u ženski. Zbog toga se tada nije formirao neki poseban stav po tom pitanju već je preporučeno da sportske vlasti svaki takav slučaj ispituju na pojedinačnoj osnovi. Ove preporuke služile su kao vodeći principi MOKu kada je odlučivao o tom pitanju.

U godinama koje su usledile pokazalo se da je individualno ispitivanje slučajeva prihvatljivosti sportista koji su prošle proces prilagođavanja pola posle puberteta nedovoljno precizna preporuka. MOK se pitao šta to ocenjivanje treba zapravo da obuhvati i koje zahteve treba da ispuni konkretna osoba da bi joj se omogućilo da se takmiči u konkurenciji svog novostečenog pola? Najviše pažnje je poklonjeno pitanjima: (A) Koliko dugo traje relevantnost uticaj hormona pre puberteta? Da li uticaj testosterona na mišićnu snagu za vreme puberteta muškaraca ikada nestaje? Koliko dugo tretman ženskim hormonima traje da bi se smatrao dovoljnim? Kako bilo ko može da bude siguran da se zahtevani hormonalni tretman ženskim hormonima uopšte desio? Sva ova

ptanja ostala su otvorena za dalja istraživanja i za odgovore stručnjaka izvan MOKa i MASa⁷.

5. Štokholmski konsenzus 2003.g. i Štokholmska deklaracija 2004.g. - razvoj olimpijske podobnosti i inkluzije⁸

Preporuke MOKa početkom dvehiljaditih rezultat su unapređenih uputstava stručnjaka Međunarodnog atletskog saveza u pogledu prihvatljivosti u takmičarskom sportu u konkurenciji novostečenog pola onih sportista ako je promena pola izvršena posle puberteta.

Specijalna radna grupa sazvana od strane MOKove Medicinske komisije 28. oktobra 2003. objavila je dokument poznat kao Štokholmski konsenzus (Stockholm Consensus)⁹ čime je počeo proces službenog uključivanja transpolnih sportista u olimpijska takmičenja. Ta grupa je naime, preporučila da sve “osobe koje su pre puberteta prošle proces promene pola od muškarca u ženu, treba da budu smatrane kao devojke i žene” (ženskog pola), što se takođe primenjuje i na osobe koje su promenile pol od žene u muškarca, a koje treba da budu smatrane kao dečaci i muškarci (muškog pola). Ta grupa je preporučila da su osobe koje su prošle proces prilagođavanja pola od muškarca u ženu (i obrnuto) posle puberteta podobne da učestvuju u ženskoj sportskoj konkurenciji (ili obrnuto), ukoliko ispune sledeće uslove: 1. Završena je u potpunosti hirurška, anatomska promena, uključujući spoljašnje promene genitalija i odstranjivanje gonada. 2. Njima treba da novostečeni pol bude pravno priznat od strane odgovarajućeg, službeno ovlašćenog organa vlasti. 3. Hormonalna terapija odgovarajuća za novostečni pol treba da bude sprovedena na način koji se može verifikovati i u dovoljno dugom vremenskom periodu potrebnom da se umanje polno zasnovane prednosti u takmičarskom sportu.

Po mišljenju te grupe, podobnost za učestvovanje u takmičarskom sportu treba da počne ne pre isteka dve godine posle operacije odstranjivanja testisa. Podrazumeva se da mora da se obavi poverljiva provera svakog slučaja. U slučaju da se pol takmičara dovodi u pitanje, medicinski predstavnik (ili slična osoba) relevantnog

⁷ IOC approves consensus with regard to athletes who have changed sex
<http://www.olympic.org/content/news/media-resources/manual-news/1999-2009/2004/05/18/ioc-approves-consensus-with-regard-to-athletes-who-have-changed-sex/>

⁸ Statement of the Stockholm consensus on sex reassignment in sports
http://www.olympic.org/Documents/Reports/EN/en_report_905.pdf

⁹ Ibid.

sportskog tela će imati ovlašćenje da preduzme sve odgovarajuće mere za određivanje pola takmičara.

Posle Štokholmskog konsenzusa, Međunarodni olimpijski komitet je u maju 2004.g. usvojio i objavio Štokholmsku deklaraciju, gde se navode isti uslovi pod kojima neka osoba može da se takmiči u sportskom događaju sa polom koji se razlikuje od pola koji je imala na rođenju. Na osnovu tih odluka Međunarodnog olimpijskog komiteta, Savet Evrope je u Preporukama Saveta ministara iz 2010.g. naveo da posebno kada je reč o transrodnim osobama, države bi trebalo da preduzimaju odgovarajuće mere da stanu na put njihovom isključivanju iz sportskih aktivnosti ili takmičenja¹⁰, da uklone prepreke na koje transrodne osobe nailaze prilikom učešća u sportovima i da im priznaju pol koji odaberu, posebno u vezi sa pristupom sportskim treninzima, u interesu fer konkurencije¹¹.

6. Učešće transpolnih sportistkinja i sportista u koledžskom sportu

Dosta detaljnije i realističnije, tj. bliže svakodnevnom životu od MOKovih pravila su Severnoamerička pravila za koledžski sport, sadržana u NCAA (na srpskom, NSKS)¹² dokumentu “NSKS Uključivanje transrodnih studenata sportista,” iz septembra 2011¹³: “Trans osoba tipa “žena u muškarca” (ŽUM) je student, sportista koja je dobio medicinsko izuzeće za uzimanje testosterona kao tretmana za dijagnostikovan poremećaj rodnog identiteta, rodnu disforiju i/ili transeksualnost, radi učestvovanja u NSKS takmičenju može da se takmiči u nekoj muškoj ekipi ali nije više podoban da se takmiči u nekoj ženskoj ekipi, osim ukoliko ne dođe do promene statusa te ekipe u ekipu mešovitog sastava.

Trans osoba tipa „muškarac u ženu” (MUŽ) je studentkinja sportistkinja koja je dobila medicinski tretman blokade testosterona zbog poremećaja rodnog identiteta, rodne disforije ili transeksualnosti, radi učestvovanja u NSKS takmičenjima može da nastavi da se takmiči u muškoj ekipi ali ne može da se takmiči u ženskoj ekipi, osim

¹¹ *Dokumenti Komiteta ministara*, CM(2010)4 add3 rev2 (31. mart 2010.)

¹² The National Collegiate Athletic Association (NCAA) Nacionalni savez koledžskih sportova (NSKS) je sportska asocijacija Severne Amerike osnovana 1906, koja okuplja preko hiljadu dvesta visokoškolskih institucija članica iz SAD i Kanade.

¹³ NCAA Policy on Transgender Student-Athlete Participation
<http://www.ncaa.org/wps/wcm/connect/public/NCAA/Resources/Latest+News/2011/September/Transgender+policy+approved>

ukoliko ne dođe do promene statusa te ekipe u ekipu mešovitog sastava, sve dok ne prođe jedna kalendarska godina od završetka tretmana blokade testosterona.

Transmuškarac (ŽUM) student sportista koji više ne uzima testosteron zbog promene pola može da se takmiči i u muškoj i u ženskoj ekipi.

Transžena (MUŽ) studentkinja sportistkinja koja nije uzimala hormonalni tretman zbog promene pola ne može da se takmiči u ženskoj ekipi.”

Politike koje određuju učestvovanje transrodnih studenata sportista treba da bude rukovođeno sledećim principima koji treba da bude uključeni u zvaničnu izjavu institucije o politici prema transrodnim studentima sportistima:

1. Učestvovanje u interkoleđžskim sportskim takmičenjima je važan deo obrazovnog iskustva svih studenata.

2. Transrodni studenti sportisti treba da imaju jednake mogućnosti da učestvuju u sportskim takmičenjima.

3. Integritet žena u sportu mora da bude sačuvana.

4. Politike koje upravljaju sportovima treba da budu zasnovane na jasnim medicinskim saznanjima koje imaju naučnu vrednost..

5. Politike koje upravljaju sportovima treba da budu objektivne i praktično sprovodljive; one treba da budu takođe date napismeno, pristupačne i primenjene na jednak način.

6. Politike koje upravljaju učestvovanjem transrodnih studenata u sportskim takmičenjima treba da budu fer u svetlu ogromnih razlika koje postoje između pojedinaca u snazi, visini, muskulaturi i sposobnostima.

7. Interes očuvanja privatnosti svakog studenta sportiste mora da bude zaštićena.

8. Medicinska privatnost transrodnih studenata mora da bude zaštićena.

9. Sportska administracija, zaposleni u sportu, roditelji sportista i sami studenti sportisti treba da imaju pristup jasnim i efektivnim obrazovnim sredstvima i treninzima koji se odnose na učestvovanje transrodnih studenata i studenata različitih polnih varijanti u sportovima.

10. Politike koje upravljaju učestvovanjem transrodnih studenata u sportovima treba da su u saglasnosti sa državnim i saveznim zakonima koji štite studente od diskriminacije na osnovu pola, invalidnosti, rodnog identiteta i rodnog izražavanja.

Na pojedinačnom univerzitetskom nivou inkluzivna politika u pogledu transrodnih osoba započela je Vašingtonska međukoleđžska sportska organizacija (the

Washington Interscholastic Athletic Association - WIAA) koja je 2007.g. postala prva međukoledžska sportska orgnaizacija koja je usvojila formalna pravila za transrodne sportiste¹⁴. Za razliku od Sveameričke sportske asocijacije, vašingtonska pravila su dozvoljavala da se sportisti takmiče u konkurenciji koju izaberu sami u skladu sa svojim ličnim osećajem rodne pripadnosti, bez obzira pod kojim polom se vode u studentskoj evidenciji. Pravila ipak sadrže proceduru po kojoj Odbor za podobnost odlučuje da li je sportista koji se prijavio da se takmiči u polno podeljenim ekipama to uradio *bona fide*, tako da npr. učestvovanje u ženskoj takmičarskoj konkurenciji svakoga ko samo izjavi da se "oseća" kao žena ipak nije moguće.

Državni Univerzitet u Masačusetsu¹⁵ takođe ima liberalna pravila: "Standardna praksa je da svi studenti ovog Univerziteta, nastavno osoblje, zaposleni u univerzitetskim službama, diplomirani studenti (alumni), kao i pridruženi članovi fitnes centara, imaju jednake mogućnosti da učestvuju u svim unutrašnjim sportskim programima. Kada u nekom programu postoji podela po polu, osoba koja je promenila svoj pol, može učestvovati u podeli koja je u skladu sa sadašnjom rodnom pripadnosti. Ako je pojedina osoba u procesu rodne promene, učešće takve osobe u rodno kategorisanim grupama biće rešavano od slučaja do slučaja."

7. Odluka Međunarodnog olimpijskog komiteta, 2011.g.

Izvršni odbor Međunarodnog olimpijskog komiteta 5. aprila 2011. je potvrdio¹⁶ potrebu da se uspostave jasna pravila koja određuju podobnost sportistkinja sa hiperandrogenizmom¹⁷ (eufemizam za transpolne osobe tipa "muškarac u ženu", odnosno transžene) da se takmiče u ženskoj konkurenciji, počevši od Olimpijskih igara u Londonu 2012.g.. MOKova Medicinska komisija je preporučila nova pravila koja se zasnivaju na razrađenim principima istaknutim ranije u Štokolmskom konsenzusu. Ukratko, za Medicinsku komisiju MOKa transžena je žena osoba koja ima

¹⁴ E. Buzuvis, "Transgender student - athletes and sex – segregated spot: developing policies of inclusion for intercollegiate and interscholastic athletics", *Seton Hall Journal of Sports and Entertainment Law*, 2, 2011, 5-23.

¹⁵ Unutrašnja, transinkluzivna politika Univerzitet Masačusets, Amhers, Developed by Genny Beemyn, Stonewall Center, University of Massachusetts, Amhers.

¹⁶ Op. cit., IOC Press Release April 5, 2011

¹⁷ Iako retkost, neke žene razviju telesne karakteristike slične muškarcu zahvaljujući natprosečnom lučenju muških hormona, takozvanih "androgena." Uticaj andrgona na ljudsko telo objašnjava zašto mušarci imaju bolje rezultate u većini sportova od žena, i to je upravo razlog za razlikovanje muške i ženske konkurencije u većini sportova. Posledično tome, žene sa hiperandrogenizmom uopšteno gledano imaju bolje sportske rezultate od drugih žena.

vaginu, nema testise, koju su vlasti njene zemlje službeno priznale kao ženu¹⁸ i kod koje hormonalna terapija odgovarajuća stečenom polu traje dovoljno dugo vremena da u sportskim takmičenjima minimizira prednosti biološkog pola i koja se obavlja tako da može da se verifikuje pristupačnim metodama.

Ovi kriterijumi za pripadnost ženskom polu su slični onima u doba polnog testiranja koje je vršeno sa namerom da se razlikuju genetske žene od maskiranih muškaraca. Ipak, metode koje su tada bile nekada u upotrebi sada su promenjene. Umesto utvrđivanja prisustva ili odsustva Y hromozoma kod određene osobe, ocenjivači treba da se vrate ispitivanju genitalija, ali sada zajedno sa ispitivanjem hormonalnog nivoa kao i utvrđivanjem pravne priznatosti pola one sportistkinje čija se podobnost za takmičenje ispituje.

Ako sportistkinja ne prođe test ili odbije da prihvati bilo koji aspekt određivanja njene polne podobnosti, što je njeno lično pravo kao pojedinke, ona neće biti podobna da učestvuje u određenoj sportskoj discipline kao takmičarka. Ispitivanje svakog pojedinačnog slučaja mora da se vodi na striktno poverljiv način. Dodatno je zaključeno da su detaljna pravila zaista potrebna, naglašeno je da ta pravila treba da poštuju osnovnu podelu na mušku i žensku konkureniju i takođe da garantuju fer postupanje i integritet takmičarki kao i svih žena koje se takmiče.

Da su ovi kriterijumi za utvrđivanje pripadnosti ženskom polu usvojeni ranije vrlo je verovatno da bi mnoge sportistkinje (verovatno većina gorepomenutih u ovom tekstu) sa dvosmislenim genitalijama ili Y hromozomima mogle biti pošteđene trauma nepriznavanja njihove samoidentifikovane pripadnosti ženskom polu i odstranjivanja iz ženskog takmičarskog sporta.

8. Pogled na ljudska prava

Stavovi Saveta Evrope već dvocifreni niz godina izraženi su jasno u svim preporukama i rezolucijama te organizacije, i njima se ukazuje da su lezbejke, gejevi i biseksualne i transrodne osobe zaista vekovima bile i još uvek su izložene homofobiji, transfobiji i drugim oblicima rasprostranjene i trajne netolerancije – što dovodi do neprijateljskih akata u rasponu od socijalnog isključivanja do diskriminacije – širom Evrope i u svim oblastima života, na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog

¹⁸ Pravno priznanje novostečenog pola može da bude kao uslov problematičan kada su u pitanju sportistkinje koje dolaze iz zemalja u kojima to nije moguće, tj. koje ne menjaju identifikaciona dokumenta posle operacije promene pola.

identiteta. Kao rezultat toga, ogroman broj ljudi mora da krije ili potiskuje svoj identitet i da živi život u strahu i nevidljivosti, čak i unutar sopstvene porodice¹⁹, čime postaju tzv. „nevidljiva tela“²⁰.

S tim u vezi, države bi trebalo da podstiču izradu i distribuciju kodeksa ponašanja kad je reč o pitanjima u vezi sa sportom i seksualnom orijentacijom ili rodnim identitetom za potrebe sportskih organizacija i klubova. Takođe bi trebalo da podstiču partnerstva između udruženja koja predstavljaju lezbejke, gejeve i biseksualne i transrodne osobe i sportske klubove i antidiskriminacione kampanje u svetu sporta, i da podržavaju sportske klubove koje osnivaju lezbejke, gejevi i biseksualne i transrodne osobe. Posebno kada je reč o transrodnim osobama, države bi trebalo da preduzimaju odgovarajuće mere da stanu na put njihovom isključivanju iz sportskih aktivnosti ili takmičenja, da uklone prepreke na koje transrodne osobe nailaze prilikom učešća u sportovima i da im priznaju pol koji odaberu, posebno u vezi sa pristupom svlačionici, u interesu fer konkurencije²¹.

Stav Svetskog profesionalnog udruženja za transrodno zdravlje SPUSZ (na engleskom WPATH)²² o neophodnosti depatologizacije transrodnosti izraženo u saopštenju maja 2010. požuruje depatologizaciju rodne nesuklađenosti širom sveta. Više se naime, ne smatraju etičkim medicinski tretmani averzije, bezuspešno pokušavani u prošlosti, radi promene rodnog identiteta neke osobe i njenog rodnog izražavanje sa ciljem da se takva osoba „normalizuje“ tj. prihvati svoj biološki pol stečen prilikom rođenja²³. Potrebno je prihvatiti trend depatologizacije rodne

¹⁹ M. Draškić, „Evolucija u jurisprudenciji Evropskog suda za ljudska prava u pogledu transeksualnih osoba: evolucija i u Srbiji“, *Perspektive, implementacije evropskih standarda u pravni sistem Srbije*, 72, Knj II, Pravni fakultet, Beograd, 2012.

²⁰ M. Blagojević, „Nevidljivo telo i moćna bestelesnost: mediji u Srbiji 90-ih“, u: *Žene, slike, izmišljaji*, Centar za ženske studije, Beograd: 2000, 181-202.

²¹ Konferencija u Utrehtu, 11 i 12 oktobra u organizaciji Evroske gej i lezbejske sortske federacije (EGLSF), Enlarged Partial Agreement on Sport Saveta Evrope (EPAS), u saradnji sa Fakultetom za upravu Univerziteta u Utrehtu.

²² The World Professional Association for Transgender Health (WPATH), Svetsko profesionalno udruženje za transrodno zdravlje je međunarodno, multidisciplinarno profesionalno udruženje čija je misija da promoviše tretman baziran na činjenicama, kontinuiranom obrazovanju, istraživanjima, advokatiranju, javnoj politici i poštovanju zdravlja transrodnih osoba. Misija SPUZS je da okupi različite profesionalce koji su rešeni da razviju najbolje prakse i najbolje podržavajuće politike širom sveta kojim promovišu zdravlje, istraživanja, obrazovanje, dostojanstvo i ravnopravnost za transpolne, transrodne i rodno neprilagođene osobe u svim kulturama.

²³ The World Professional Association for Transgender Health, Standards of Care for the Health of Transsexual, Transgender, and Gender Nonconforming People, 7th Version.

neusklađenosti jer je to fenomen ljudske različitosti koji ne sme da bude osuđen kao nešto što je samo po sebi patološkog karaktera ili negativno. U skladu sa tim trendom, pojam "rodni poremećaj" treba da bude zamenjen neutralnijim terminom "rodna disforija"²⁴. Rodna neusklađenost je razlikovanje nečijeg rodnog identiteta, rodne uloge, ili izražavanja rodne pripadnosti od kulturnih normi koje su propisane za ljude određenog pola a kada se javi psihička uznemirenost, najčešće izazvana društvenom stigmatizacijom i diskriminacijom rodne neusaglašenosti, postoji rodna disforija..

9. Pogled u sportsku budućnost

U nameri da se udovolji stalno prisutnom, opravdanom zahtevu da sport mora da bude potpuno nediskriminativan i inkluzivan s jedne, i zahtevima transpolnih osoba s druge strane, pohitalo se ali možda još uvek bez pravih istraživačkih podataka u nešto što za sada doduše još uvek nije proizvelo najgore posledice, ali one se lako mogu zamisliti. Omogućavanje transženama da se takmiče u ženskoj konkurenciji bez pravih istraživanja o tome koliko dugo traju fizičke prednosti rođenih muškaraca posle operacije, koliko i kakva hormonalna terapija može da ih ukloni ako uopšte može (npr. mušku visinu i veći muški kapacitet pluća sigurno ne može), može lako da dovede do toga da biološke žene postepeno budu potisnute iz vrhunskog sporta. Ili drugim rečima, moguće je da se u buduću umesto muške i ženske konkurencije formiraju dve takmičarske kategorije, "muškarci" i "bivši muškarci". Ironija takvog anticipiranog pravca budućeg razvoja sporta je u tome što bi se ženski sport time možda vratio počecima modernog olimpijskog pokreta kada su žene bile nepoželjne takmičarke. Naime, očevi modernog olimpijskog pokreta, posebno de Kuberten, su se protivili uopšte učešću žena na olimpijadama.

Pravci kritikovanja ovakvog stava MOKa su dvostruki, prvi je usmeren na kritiku održavanje rodne binarnosti i sadrži zahteve za uključivanje šireg rodnog spektra u olimpijska takmičenja. Naime, savremeni teoretski pristup²⁵ pitanjima

http://www.wpath.org/publications_standards.cfm

²⁴ Rodna disforija je doživljaj nesklada koja osoba ima u pogledu vlastitog tela i doživljaja sopstvenog roda/rodnog identiteta, u uslovima postojanja striktnih kulturnih normi koje takve osobe neprestano izlažu stigmatizaciji i nasilju, što pojačava pojavu anksioznosti, uznemirenosti i duboke patnje.

²⁵ A. Fausto-Sterling, „The Five Sexes: Why Male and Female Are Not Enough“, <http://www.uta.edu/english/timothy/Fausto-Sterling.pdf> 29. 01. 2012.

Smatra da u kombinacijama hromozoma, genitalija i socijalnog okvira možemo prepoznati mnoštvo složenih odnosa, shodno tome, i mnoštvo polova, pored muškog i ženskog. Za opstanak neke osobe

rodnog diversiteta obično sadrže stav da dvorodni sistem nije ni urođen, niti univerzalan²⁶. Sada transrodne sportistkinje zaista imaju mogućnost da se takmiče na Olimpijskim igrama, ali su time svi prinuđeni da izaberu jedan pol i da učestvuju u MOK-ovoj primeni binarnog razmišljanja o polu i rodu. Na taj način se odobrava MOK-ovo neprepoznavanje spektra rodova za koje se smatra da postoje ili mogu da postoje između muškog i ženskog roda.

Osim potiskivanja, čak i moguće postepene eliminacije bioloških žena iz takmičenja od strane transžena, što je prva loša buduća mogućnost, zamislive su i druge loše mogućnosti. Sećamo se da su evnusi vekovima bili potrebni za npr. otomanske hareme, dvorove kineskih mandarina pa i evropske operne kuće 18. i 19. veka kao pevači kastrati. Te potrebe su zadovoljavali oni najsiromašniji slojevi, prihvatajući sakaćenje svoje muške dece u nedostatku rešenja za svoja elementarna egzistencijalna pitanja. Koliko roditelja danas u gladnoj Africi, drugim zemljama trećeg sveta ili tzv „džepovima siromaštva“ na Zapadu, počinje tako da rezonuje? Nije doduše bilo dovoljno vremena da se za londonsku Olimpijadu 2012.g. brzo isprodukuju transženske takmičarke ali već za sledeće olimpijske igre 2016.g. u Rio de Ženeiru ima sasvim dovoljno vremena. U dodatku, može se pretpostaviti i da Kina sigurno neće propustiti šansu da uknjiži još koju medalju i na taj način.

10. Zaključak

U pogledu takmičenja sportista koji nisu rođene, biološke žene u ženskoj konkurenciji mogu da se identifikuje tri perioda. Prvi je bio na početku modernog olimpijskog pokreta kada su pojedini muškarci maskirani u žene i osobe dvomosmislene polne pripadnosti uspevali da se neotkriveni takmiče u ženskoj konkurenciji, osvajaju priznanja i postavljaju rekorde. Drugi period je nastupio posle otkrivanja niza maskiranih muškaraca u ženskoj konkurenciji kada je uvedena rigorozna medicinska

trećeg roda bitno je postojanje posebnih kategorija, jer one stvaraju mogućnost za uspostavljanje društvenih odnosa.

²⁶ Džudit Batler napominje da polovi nisu binarni po sebi, ali način na koji su percipirani u društvu nameće binarnost ukidajući mogućnost postojanja još nekih kategorija. Batler eksplicitno izražava sumnju u biološko navođenje binarnog pola, smatrajući da polna tela po sebi jesu konstruisana regulativnim diskursom. Pretpostavljena očiglednost pola kao prirodne biološke činjenice otkriva koliko je njegovo produkovanje duboko pohranjeno u diskursu. Kada se polna tela jednom prihvate kao „prirodna“ ili kao nesumnjive „činjenice“, ona služe kao alibi za konstruisanje roda i seksualnosti, koji se kulturom neizbežno prikazuju određenijim i mogu se dalje smatrati jednako prirodnim izražavanjem ili konsekvencama fundamentalnijeg pola. Batler smatra da se na temeljima konstrukcije prirodne binarnosti pola jednako kao prirodni konstruišu binarni rod i heteroseksualnost.

kontrola polne pripadnosti žena da bi se eliminisala mogućnost sportskih prevara i sticanje neopravdanih prednosti u ženskoj konkurenciji. Treći period nastupa zvanično sa Olimpijadom u Londonu 2012.g. od kada je biološkim muškarcima posle hormonalno operativnog prilagođavanja (promene) pola omogućeno da se pod određenim uslovima takmiče u ženskoj konkurenciji. Ostaje činjenica da se sve pomenute promene politika u pogledu uključivanja transžena u sportska takmičenja u ženskoj konkurenciji ne zasnivaju na medicinskim dokazima o eliminaciji takmičarskih prednosti “muškarac u ženu” transpolnih sportistkinja. Drugi pravac kritika bazira se na osnovnom pitanju budućnosti ženskog sporta i sadrži suštinsku zabrinutost u pogledu mogućeg postepenog potiskivanja bioloških žena iz takmičarskog sporta uopšte. Naime, atraktivnost sportske slave i finansijski aspekti sportskih uspeha možda mogu da dovedu do sve većeg učešća operisanih muškaraca u ženskoj konkurenciji i suštinskog potiskivanja bioloških žena iz nje. Zbog toga postoji bojazan od očekivane pojave novih „evnuha dvadeset prvog veka“ zbog pogrešno shvaćenih državnih „interesa“ za promociju na sportskom planu po svaku cenu, kao i mladih muškaraca gonjenih siromaštvom da egzistenciju potraže u ženskom sportu uz pomoć operacije promene pola.

Summary

Contemporary sport activities should be without any doubt inclusive and discrimination free, what leads to inclusion of transsexual athletes in various levels of sport activities, from intercollegiate to olympic competitions. The author identified three periods, first when male or intersex intruders illegally entered in women's competition, second, when strict sex control was exercised with intention to eliminate unfair advantages in women's sports, and the third one, when transwomen are accepted in world of sport. Namely, for the International Olympic Committee, a transwoman is considered as a woman if surgical anatomical changes have been completed, including external genitalia changes and gonadectomy. Hormonal therapy appropriate for the assigned sex has been administered in a verifiable manner and for a sufficient length of time to minimize gender-related advantages in sport competitions, no sooner than two years after gonadectomy. Legal recognition of her assigned sex has been conferred by the appropriate official authorities. The author expressed her concerns regarding possibilities of eliminating biological women from sports by transwomen and production of “modern time eunuchs” motivated by individual sport glory and financial gains, as well as interest of some states without scruples to produce sport champions by all means.

Key words: transsexual athletes, transwomen, inclusivity and non discrimination, Stockholm concensus, International Olympic Committee 2011 decision, ousting biological women, modern time eunuchs

Literatura

Dž. Butler, *Tela koja nesto znače: O diskurzivnim granicama pola*, Beograd: Samizdat B92, 2001.

M. Blagojević, „Nevidljivo telo i moćna bestelečnost: mediji u Srbiji 90-ih“, u: *Žene, slike, izmišljaji*, Centar za ženske studije, Beograd: 2000, 181-202.

L. Bryan, Being Transgender Is No Longer a Disorder
The American Psychiatric Association salutes the T in LGBT. Dec. 3, 2012,
http://www.slate.com/articles/health_and_science/medical_examiner/2012/12/dsm_revision_and_sexual_identity_gender_identity_disorder_replaced_by_gender.html
05.01.2013.

E. Buzuvis, “Transgender student - athletes and sex – segregated spot: developing policies of inclusion for intercollegiate and interscholastic athletics”, *Seton Hall Journal of Sports and Entertainment Law*, Vol. 21. 2011, 5-23. South Orange, New Jersey

M. Draškić, ”Evolucija u jurisprudenciji Evropskog suda za ljudska prava u pogledu transeksualnih osoba: evolucija i u Srbiji”, *Perspektive, implementacije evropskih standarda u pravni sistem Srbije*, 57-76, Knj II, Pravni fakultet, Beograd, 2012.

A. Fausto-Sterling, „The Five Sexes: Why Male and Female Are Not Enough“, *The Sciences*, March/April 1993, p. 20-24.
<http://www.uta.edu/english/timothy/Fausto-Sterling.pdf> 29. 01. 2012.

KNVB, Football for everyone, Amsterdam, 2012.
<http://bin617-02.website-voetbal.nl/sites/voetbal.nl/files/Football%20for%20everyone%20action%20plan.pdf>
05.01.2013.

W. Gasparini and C. Talleu, *Sport and discrimination, in Europe, The perspectives of young European, Research workers and journalists*, Council of Europe Publishing, Strasbourg, 2010.

IOC Press Release April 5, 2011
<http://www.olympic.org/content/press-release/ioc-addresses-eligibility-of-female-athletes-with-hyperandrogenism/> 20. 12. 2012.

M. Lawrence, Transgender policy approved, NCAA manual: Inclusion of Transgender Student-Athletes Guiding Principles, NCAA Resources, Sep 13, 2011, Indianapolis, Indiana, USA.
<http://www.ncaa.org/wps/wcm/connect/public/NCAA/Resources/Latest+News/2011/September/Transgender+policy+approved> 20. 12. 2012.

NCAA Policy on Transgender Student-Athlete Participation
<http://www.ncaa.org/wps/wcm/connect/public/NCAA/Resources/Latest+News/2011/September/Transgender+policy+approved> 20. 12. 2012.

Olimpijski skandali, žene (koje to nisu bile) na olimpijskim takmičenjima
<http://www.buzzfeed.com/mjs538/the-10-most-shocking-olympic-gender-scandals>
20. 12. 2012.

Savet ministara, Preporuka CM/Rec(2010)5 Komiteta ministara zemalja članica Saveta Evrope o merama za borbu protiv diskriminacije na osnovu seksualne orijentacije ili rodnog identiteta (Usvojio 31. marta 2010. na svojoj 1081. sednici Zamenika ministara)
<http://www.ravnopravnost.gov.rs/files/preporuka-komiteta-ministara-saveta-evrope-o-merama-za-borbu-protiv-diskriminacije-na-osnovu-seksualne-orijentacije-ili-rodnog-identiteta-2010.pdf> 10.11.2012.g.

Statement of the Stockholm consensus on sex reassignment in sports
http://www.olympic.org/Documents/Reports/EN/en_report_905.pdf 10.11.2012.g.

S. Teetzel, Equity, and Inclusion: Issues in Women and Transgendered Athletes' Participation at the Olympics
<http://la84foundation.org/SportsLibrary/ISOR/ISOR2006ae.pdf> 10.11.2012.g.

The World Professional Association for Transgender Health, Standards of Care for the Health of Transsexual, Transgender, and Gender Nonconforming People, 7th Version.
http://www.wpath.org/publications_standards.cfm 10.11.2012.g.